

ÆLDRE DANSKE BOGTRYKKER- OG FORLÆGGERMÆRKER III

AF

MOGENS HAUGSTED

Som afslutning på den række gengivelser af ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker, der har været præsenteret i „Fund og Forskning“, II og III, 1955-56, er det meningen i det følgende at fremlægge nogle gengivelser af emblemer fra den sene baroktid og fra rokokoen, således at udviklingen føres op til ca. 1780. Det vil sikkert hurtigt fremgå af materialet, at vi hermed er nået frem til en afslutning indenfor dette område af bibliofilien. Ikke alene herhjemme, men i alle europæiske boglande får emblemerne efter sekelskiftet 1700 præget af noget rudimentært – de taber stedse mere forbindelsen med de ideer, der var deres forudsætninger. Inkunabeltidens trykkere, og endnu de store udgiverdynastier fra det 16. århundrede, havde en meget klar sans for det kunstindustrielle i deres håndtering. Af den grund føles også de emblemer, som afslutter kolofonerne, eller dækker titelbladenes fodstykker i det 16. århundrede, som fuldt organiske bindeled mellem bogkorpus og boghåndværker. Der herskede med andre ord balance mellem det emblematiske „garantimærke“ og den investerede sum af personlig kunstforfarenhed.

Derfor iagttager man også, hvorledes det stigende forfald i boghåndværket, der sætter ind i det 17. århundrede, øjeblikkeligt lader sig aflæse i emblematiken. Efterhånden som de høje håndværkertraditioner fra fortiden negligeres og det kunstneriske greb slappes, dækker man titelbladene med bombastiske kombinationer af mærker og titelrammer, der skal skjule trykkenes tarvelighed, eller man opgiver sit ansigt bag i grunden temmelig stereotype emblematiske motiver, hvis dominans ofte er et bibelvers. Et yderligere udtryk for denne mangel på personlig holdning kommer til orde i spejlmonogrammerne, som fra det 17. århundredes slutning i stigende grad begynder at brede sig på emblemernes gamle plads. Oprindelig udgør spejlmonogrammet blot en detalje i den emblematiske

helhed, siden kvæler det den omgivende billedflade, for derpå at træde ud af helheden som selvstændigt motiv. Til slut optager de i endeløs mangfoldighed og uniform ulæselighed fuldstændig den emblematiske plads og fungerer blot som en konventionel pyntegenstand langt og vidt fjernet fra fortidens djærve, håndværkerstolte bomærke. Dermed løber denne side af udviklingen til ende inden det 18. århundredes sidste trediedel.

At der imidlertid hen i det 18. århundrede, under indflydelse af den franske rokokobog, sker en højnelse af boghåndværket, er ganske evident. Men smagsændringen bevirker en anden form for uniformitet, som heller ikke var i emblemets favør. I den nye franske, modeprægede bogtype overværer man, hvorledes sats og illustration lægges om efter helt afvigende normer – frie, lette titelblade foretrækkes, på hvis nette façader det imidlertid ville føles fuldstændig mal-à-propos, om trykker eller forlægger begyndte at recommandere sig på den gamle kraftfulde vis. I den danske rokokobog sker der da det, at man accepterer den franske titelvignet i den vanlige, lækre og spinkle kobberstukne stil. I tilfælde hvor vignetten skal tjene som en slags emblem, befolker man den med et tilbagevendende figurgalleri, hvor Merkur, Minerva, Venus og et par enorme bogpakker er faste acteurs. Denne olympiske kreds er, når den agerer på forlæggermærkerne, vistnok i første omgang overtaget fra Tyskland, transitlandet for den hjemlige tilegnelse af rokokoens elegance. På disse emblematiske vignetter anbringes derefter, gerne på den mest diskrete manér, et par initialer, der tillader sig at henlede opmærksomheden på de firmamæssige interesser. Med andre ord en mærketype, der på sin vis ligger lige så langt fjernet fra håndværkersignetets idé som spejlmonogrammet. Med disse emblematiske titelvignetter løber den anden linie af udviklingen til ende i århundredets slutning, og dermed er bogtrykker- og forlæggermærkets klassiske historie samtidig forbi. – Under disse auspicer må man iagttage prøverne på den række danske mærker, som herefter følger.

Hvad det danske barokemblem bar i sig af muligheder, kan aflæses ved at betragte endnu et af H. C. Paullis forlæggermærker (om et tidligere se „Fund og Forskning“, III, p. 57 fig.). Det drejer sig i dette tilfælde om et signet fra 1706, her gengivet fra Jacob Lødbergs Korte Spørsmål over Katechismum med Svar af Katechismi egne Ord og Sentencer . . . Kiøbenhavn Anno 1720 (Hielmst. 411. 8°). Det kobberstukne mærke, der har taget raderkunsten i sin tjeneste, er helt i sen 17. århundrede-stil. Under devisebåndet, hvis indskrift lyder Honor Conciliatur Prudentia ☉: Ære lader sig forene med klogskab, findes anbragt to allegoriske figurer, repræsenterende Æren og Klogskaben. Devisen er naturligvis som vanligt inspireret af forlæggerens initialer H. C. P. Just disse initialer domi-

nerer på temmelig overvældende måde emblemet midtparti, hvor de formummer sig i et spejlmonogram (H-et læses i gotisk skriveskrift). At devisen sigter på en solid overbevisning om at ære og klogskab meget vel kan forliges i den forretningsmæssige trivsel, kan vel anses som sikkert. Både Honor og Prudentia optræder i ejendommelige heroisk-teatraliske kostumer bærende disse dyders attributter til skue. Prudentia præsenterer sig i almindelighed med dobbelt åsyn – på engang skuende ud over det tilbagelagte og seende ind i det tilstundende. I hånden bæres spejlet (lige-

Hieronymus Christian Paullis forlæggermærke, 1706. Kobberstik.
Original størrelse.

ledes symboliserende evnen til at se ind i fremtiden); ved siden hviler hjorten som eftertænksomhedens sindbillede. Honor afbildes undertiden med en dobbelt mitra. I dette tilfælde synes Honor i den åbne højrehånd som hæderssymbol at bære en gejstlig baret – muligvis en doktorhat. Af type hører mærket altså klart hen under humanistemblemerne. Fremmedelementet er det voldsomme spejlmonogram.

Hvorledes spejlmonogrammet, der i H. C. Paullis mærke er godt på vej til at sprænge rammen, sluttelig bevæger sig ud af det emblematiske ensemble og konstituerer sig selvstændigt på emblemet's plads, kan iagttages i Samuel Garmanns forlæggersignet, der i nærværende gengivelse stammer fra Ole Borchs *Conspectus scriptorum chemicorum illustriorum, libellus posthumus, cui præfixa historia vitæ ipsius ab ipso conscripta*. Havnæ 1697 (Hielmst. 1579. 4°). Det robuste barokmærke har, i sin ikke alt for minutiøse udførelse, bevaret så meget i sig af det 17. århundredes kalligrafiske forlæg, at virkningen trods alt bliver frisk og kraftig. Fra denne baroktype går linien direkte ned til rokokomonogrammerne, under hvis ziir og falbelader barokforlægget endnu undertiden skinner meget tydeligt frem. Der kan som overgangsformer peges på J. J. Høpfners bogtrykkermærke f.eks. i *En Indledning til nogle Afhandlinger om den Christne Religions Fornuftighed og Sandhed*. Kjøbenhavn 1744 (Hielmst.

46o. 8°) og Ernst Henrich Berlings bogtrykkermærke i Den danske Spectator, No. 1. Kjøbenhavn 1744 (Hielmst. 1747b. 4°).¹⁾ Begge steder er den barokke islæt tydelig, men endnu samme år benytter Berling i Opmuntring for dem, som staae i Lære-Æmbedet . . . Kjøbenhavn 1744 (Hielmst. 784. 8°) en helt rokokopræget form²⁾, og i Jacob Preuss' mærke fra 1740, gengivet side 12, er det typiske og fuldt færdigformede rokokomærke omsider trådt ind på titelbladet.

Springet fra Garmanns mærke til Preuss' omtrent halvtreds år senere er stilistisk set voldsomt, men originaliteten i begge signeterne er lige

Tilvenstre: Samuel Garmanns forlæggermærke, 1697. Træsnit. Noget formindsket gengivelse. Tilhøjre: J. J. Erytropilus' forlæggermærke, 1694. Træsnit. Noget formindsket gengivelse.

pauver. Samuel Garmann kendes iøvrigt som en af de initiativrige københavnske boghandlere som i det 17. århundredes slutning grundlagde filialer i provinsen (1698)³⁾. Hvorledes nyt og gammelt brødes i århundredets slutning, lader sig yderligere iagttage hos en anden af tidens forlæggere, Johannes Justesen Erytropilus, hvis græskklingende tilnavn synes at tyde på, at han stammer fra Rødby. Han kendes fra en taksationsforretning (1700⁴⁾) og benytter i årene deromkring to forlæggermærker, hvis ældste form findes i Johannes Brunsmanns *Apologia Ecclesiae Lutheranae, contra quasdam Jacobi Benigni Bossuetti . . . De amore Dei in salvandis non necessario, calumnias. Hafniæ . . . Anno MDCXCIV* (Hielmst. 662. 8°). Mærkets kalligrafiske arrangement er af ganske lignende beskaffenhed som Garmanns, i dette tilfælde er det blot indesluttet mellem et par stiliserede palmeblade under en laurbærkrone – fjerne symboler, der her virker sært løsrevne og tankeforladte. Kulisseværket er da også en ren ornamental opvartning. Noget mere i pagt med fortidens symbolik forekommer hans andet emblem, benyttet i Thomas Broder Bircherods *Specimen antiqvæ rei monetariæ Danorum . . . Hafniæ . . . MDCCI* (Hielmst. 1033. 4°). Siden Fust og Schöffler som de første brugere af et trykker- og forlæggermærke hængte deres bomærkeprydede skjolde op i et par grene, har træet været emblemernes fast antagne vækstsignum, i hvis krone eller på hvis grene trykkernavnet eller initialerne har fundet plads. At det er

samme idé, der her i en yderst behersket form dukker op påny, må vist anses for sandsynligt.

Som tidligere i århundredet benytter også trykergenerationen omkring sekelskiftet færdigfremstillede slutvignetklichéer, hvis navneskjold lod sig benytte efter behag. Peder Jensen Morsing havde i 1650erne brugt en cliché („Fund og Forskning“, II, s. 55), som endnu 1695 fandt anvendelse af Christian V.s vidtløftige franske hofprædikant Caspar Antoine de Bois-Clair, efter at de nødvendige rettelser var foretaget⁵). På samme måde bruger bogtrykkeren Johan Jacob Bornheinrich, der var virksom mellem

J. J. Erytopilus' forlæggermærke, 1701. Kobberstik. Original størrelse.

1685 og pesten 1711 en ganske smuk vignet (gengivet side 3), hvis blomster og løvværk meget minder om mønstertegningen i det mangefarvede omslags- og forsatspapir, strålende i guld, rødt og grønt, der stammede fra Augsburg og Nürnberg og fandt hyppig anvendelse i det 17. århundredes sidste decennier og ind i det 18. århundrede. Bornheinrichs barokke mærke blev sidenhen benyttet af universitetsbogtrykkeren Ove Lynov (Lynnøw), virksom 1710–55, der erstattede Bornheinrichs spejlmonogram, som så rigtigt svarer til ornamentiken, med to aldeles ideforladte latinske initialer O.L., der fuldstændig forstyrrer mærkets tone⁶). Endnu mere diskret end ved brugen af disse clichéer forekommer Joachim Schmidtgen, virksom 1682–1735, når han signerer sin kæmpepræstation, trykningen af Torfæus' *Historia rerum Norvegicarum*, Hafn. 1711 (Hielmst. 506. 2°) ved, ind i et større træskåret kalligrafisk snørkelværk, der er anbragt som udgang på bogens sidste side, at sætte et par næsten usynlige initialer dybt inde i det labyrintiske mønster. –

I begyndelsen af det 18. århundrede synes der atter og atter at have været uro i den københavnske boghandlerverden, og ligesom det tidligere havde været tilfældet, klagede de fastboende boghandlere deres nød over den konkurrence, der påførtes dem af bogførere fra udlandet. 1712 henvendte H. C. Paulli sig derfor til Politi- og Kommercekollegiet om erhver-

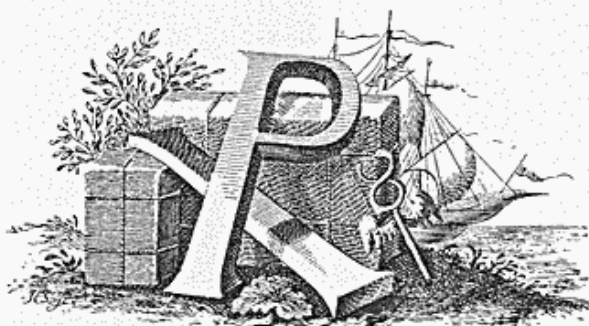
velse af eneretten til salget af bøger trykt i udlandet, og 1723 gøttoges henvendelsen, denne gang i forståelse med boghandler Johan Christian Rothe, der havde nedsat sig i København vinteren 1712-13. Henvendelsen resulterede i en memorial, der tilgodeså de to boghandlere, forsåvidt som øvrigheden ikke ønskede at støtte de fremmede omrejsende kolportører men ellers gerne imødeså nyetableringer, når det behørige borger-skab var bragt i orden⁷). 1737 var det galt igen, og denne gang rettede boghandler Johan Christian Rothe en klage mod en vis „Jacob Preutz“,

Jacob Preuss' forlæggermærke, 1740. Træsnit. Original størrelse.

der havde åbnet en boglade uden at have lært faget. Der har været udtalt formodning om hans identitet med den „Iacobus Preusius“, der 17.sept. 1726 immatrikuleredes ved Københavns Universitet⁸). Tilsyneladende kom der intet ud af klagen, thi 1739 blev Preuss universitetsboghandler og leder af Vajsenhusets boglade, og i 1740 startede han sit eget bogtrykkeri med bogtrykker Herman Henrich Rothmer som bestyrer. Disse økonomiske kraftanstrengelser tvang ham 1741 til at foretage en henvendelse om levering af bøger til Det kongelige Bibliotek, idet han henviste til, at han havde bundet ca. 48,000 Rigsdaler i sine forretninger, og professor Hans Gram, der var bibliotekets lærde leder på dette tidspunkt, fik virkelig under 4. Marts 1741 en kancelliskrivelse, hvori han anmodedes om at foretage indkøb hos ansøgeren. Alligevel krakkede Preuss samme år og flygtede bort fra fallitten⁹). I dansk boghistorie vil hans navn stedse blive fastholdt gennem forbindelsen med Holberg, hvem den meget foretagssomme Preuss fik til at betro sig udgivelsen af Niels Klim, 1741 (både den latinske, tyske og franske udgave), ligesom han 1740 havde fået Kirkehistorien og 1741 den tyske udgave af Heltehistorierne i kommission. Fra et Holberg-tryk stammer også gengivelsen af Preuss' ene bogtrykkermærke – i dette tilfælde hentet fra Almindelig Kirke-Historie fra Christen-

dommens første Begyndelse, til Lutheri Reformation . . . Ved Ludvig Holberg. Tomus I-II, Kiøbenhavn 1740. Typemæssigt kan mærket stå som generalnævner for en lang række lignende monogrammer, ikke alene herhjemme, men også i tysk bogkunst¹⁰). Funktionen er rent ornamental, tilsigtende en passende afbalancering af titelsidens ophobning af sort og rød typografi. Af mindre format og noget afvigende er det spejlmonogram Preuss bruger i den latinske originaludgave af Holbergs Nicolai Klimii Iter subterraneum . . . Hafniæ & Lipsiæ . . . MDCCXLI. Helt afvigende

Jacob Preuss' forlæggermærke, 1740. Kopperstik. Original størrelse.
Signeret J C S. sc.

fra disse to mærker er derimod den kobberstukne emblematiske vignet Preuss benytter i Erich Pontoppidans *Gesta et vestigia Danorum extra Daniam* . . . Tomus I. Lipsiæ et Hafniæ MDCCXL (Hielmst. 3002 a.8°). Det delikat udførte emblem, der virker så overvældende nyt ved første øjekast, må dog i grunden karakteriseres som temmelig konventionelt i flere henseender. Merkur er ganske vist ikke korporligt til stede, som det ellers er almindeligt på vignetterne, men lader sig i dette tilfælde repræsentere af sin bevingede slangestav. (Merkurstaven symboliserer iøvrigt overtalelsens kunst og sammenfatter i sit sindbillede de egenskaber der skal til, for at have held og fremgang, idet staven selv symboliserer magten, slangerne klogskaben og vingerne farten.) De to store bogpakker er derimod et fast tilbagevendende garniture i anretningen. Det utålmodige sejlskib der med alle klude hejst, ivrer efter at bringe Preuss' trykte ord frem over alverdens have, er til gengæld noget nyt i den hjemlige emblematiske, der bringer varsler om den florissante tid og helt afviger fra de havescenerier eller byprospekter, som ellers plejer at danne en flatterende baggrund for olympiernes møde med bogpakkerne. Festlige og velplacerede er Jacob Preuss' enorme initialer, der ligger kavallermæssigt hen-

slængt på de velindpakkede vareballer og i sin flotte nonchalance giver en air af den vidtløftige forlægger selv, der synes at have besiddet en vis – alt for optimistisk – smartness. Man gad meget gerne vide, hvem den ukendte kunstner er, der signerede det lille stykke med sine initialer JCS i hjørnet til venstre.

Endnu mere konventionelt er det arrangement, som benyttes af boghandleren og forlæggeren Gabriel Christian Rothe, der havde udsalg „paa Hjørnet af Kiøbmagergaden og Clareboderne“ (af et avertissement

Gabriel Christian Rothes forlæggermærke, 1755. Kobberstik.
Original størrelse. Stukket af Jonas Haas.

i Kiøbenhavns Post-Rytter, 21. 4. 1749). I langt større omfang end det gælder Preuss, har Rothe forlagt Holbergske værker, navnlig de tyske oversættelser af forfatterskabet¹¹). Efter hans død ved århundredets midte førtes forretningen videre af hans enke, hvorpå hun gik i kompagniskab med boghandler Christian Gottlob Proft, der blev gift med Rothes datter Christine († 1791), selv døde Proft 1793¹²). Det Rotheske mærke er gengivet efter Des Herrn Baron von Holbergs übrige Kleine Schriften übersetzt. Kopenhagen, im Verlag der Rothischen Buchhandlung. 1755. Den kobberstukne vignet viser på venstre fløj Minerva iført hjelm med fjerbusk og prydet med medusahovedet på brystklædningen. Højrehånden hviler på en søjletorso – næppe tilfældigt valgt; søjlen billedliggør åndens kraft, altså en passende symbolsk støtterekvisit for den høje gudinde. Henover det Rotheske forlags bogpakker (Verlag der R[othischen Buch] Handlung¹³)) jager Merkur. Visdommen (Minerva) synes på grundlag af salget (Merkur) af Rothes boglige artikler at komme i et nærmere forhold til Skønheden. Thi som en tugtigt påklædt Venus må kvindefiguren i emblemet højre side uden tvivl tolkes (Spejlet virker som attribut for Venus, for Sandhedens genius og for Klogskaben, jvf. H. C. Paullis „Pru-

dentia“). De tre guders tilhørsforhold til Olympen fastholdes ved tempelkulisserne i vignettens højreside. Gudindernes heroiske antræk er direkte overført fra teatrets garderobe – man behøver f.eks. blot at mindes Cramers forlæg for Haas' og Lodes stik til de dramatiske optrin i N.K. Bredals Gram og Signe, 1756, for at have inspirationskilden præsent. Vignetten er signeret I[onas] Haas (f. ca. 1720), der fra Nürnberg havde fundet vej til København 1753 og fra 1755 til sin død 1775 fungerede som

Joh. Gottlob Rothes forlæggermærke, 1768. Kobberstik. Original størrelse.
Signeret C. L[einberge]r f[ecit] (?) under rosenbusken.

Universitetets kobberstikker. Et langt mere ejendommeligt emblem end det her reproducerede benytter Rothe i J. Essendrops *Physisk oeconomic Beskrivelse over Lier Præstegield . . . Kiøbenhavn . . . 1761* (Hielmst. 2678. 8°). Vignetten, der er gengivet i Lauritz Nielsen: *Rokokoen i dansk Bogkunst*, 1936, p. 50, forestiller et arkadisk landskab, hvorover morgensolen udsender sine stråler og i hvis forgrund hyrden og hyrdinden med får, geder og hyrdehunden søger hvile i træernes skygge. Henover sceneriet løber et devisebånd med ordene *Ex rubicundo serenitatem* ☺: Af morgenrøden udvikler den klare dag sig, hvorved der, endnu i den gamle manér, dannes et ordspil mellem navnet Rothe og det latinske ord for morgenrøde, således at der gøres opmærksom på den åndelige afklaring, som måtte komme efter de ivrige morgenfriske studier (og samtidigt med at det på det diskreteste antydes, at f.eks. de Rotheske forlagsartikler nok vil befordre middagshøjdens afklaring).

Et tredje medlem af familien Rothe, Johan Gottlob Rothe, der havde forretning (udsalg på Børsen) og forlag i København fra 1762 til 1814

og som iøvrigt er kendt fra sin forbindelse med Johannes Ewald¹⁴), benytter et vignet-emblem, der ikke indeholder noget overraskende. Det er i dette tilfælde facsimileret efter Joh. Andreas Cramers *Unterredungen zwischen einem Hofmanne und einem Geistlichen*. Kopenhagen . . . 1768 (Hielmst. 689. 8°). Den signerede kobberstukne vignet præsenterer Minerva med hjælm og fjerbusk, støttende sig til ægiden med Medusahovedet; i armen hviler det skarpe spyd. Et par franske rokokoputti sysler i

Claude Philiberts forlæggermærke, 1766. Træsnit. Original størrelse.

baggrunden med Merkurs bevingede hjælm og flagrer i forgrunden frem med en bog, der har fanget gudindens interesse. Forlæggerinitialerne J. G. R. findes indristede på en trappeformet stele, over hvis kant merkurstaven og håbets anker balancerer. En let rosenduftende haveatmosfære er udbredt over hele arrangementet, som er meget franskræget i anretning og smag. At Minervaskikkelsen er så eensidigt fremhævet hentyder muligvis til Rothes charge som universitetsboghandler. 1814 forlod han hovedstaden for at søge til Stubbekøbing, hvor han opholdt sig til sin død 1824, 94 år gammel.

Næsten samtidig med J. G. Rothe virkede en af Københavns betydeligste forlæggere, boghandleren Claude Philibert (1709-84), der stammede fra Genève, hvor han sammen med en broder havde grundlagt en forretning. Omkring århundredets midte søgte han til København på sin onkel finansmanden, geheimekonferensraad Jean Henri Huguetan Gyldenstens foranledning. 1757 finder vi ham som ejer af ejendommen på hjørnet af Kongens Nytorv og Lille Kongensgade, hvor han indrettede en meget besøgt boglade, der havde specialiseret sig i fransk videnskabelig og belletristisk litteratur. Forretningen vandt renommé ved sit eksklusive publikum og for de eksklusive priser, men det skal fremhæves, at hans pleje af den smagfulde bog fik betydning ved at tilføre den hjemlige fadhed

nogle højst nødvendige kvint salt. 1755 havde han oprettet sit eget trykkeri, hvor han arbejdede med antikvaskrifter indført fra Frankrig, uden at det dog lykkedes ham at anfægte frakturskrifternes absolutte overherredømme. En tid lang var han leverandør til Det kongelige Bibliotek¹⁵), han startede læsekredse og omgikkes endog med planer om at oprette et

Frantz Christian Mummets forlæggermærke, 1767. Kobberstik. Original størrelse.
Stukket af Jonas Haas, Universitetets kobberstikker.

offentligt bibliotek, der skulle tilfredsstille efterspørgslen efter nyudkommen litteratur.

Et emblem der stadig vender tilbage i hans forlagsartikler, selvom det vel ikke helt korrekt kan kaldes et forlæggermærke, initialløst som det er, er i dette tilfælde gengivet efter [T. M. Klingstæd:] *Mémoire sur les Samoïedes et les Lapons* A Copenhague, Chez C. Philibert. MDCCLXVI (Hielmst. 2918. 8°). Det træskårne, kartoucheagtige, helt rokokoprægede rammeværk har fra fortidens symbolik bevaret et par laurbærgrene (?) („Hæderen“), der flankerer en hel ubrudt søjle på plint („Det rette“). Over søjlekapitælen løber devisebåndet med inskriptionen *Ex recto decus* : Af det rette – Hæderen. Valgsprog og billedsprog synes helt kongruent; søjlen har aner langt tilbage i oldtidens symbolik – rummende i sig forestillingen om „Kraften“ „Troen“ „Bestandigheden“ – „Det rette“. Et glimt fra de fortidige humanistemblemer lyser altså endnu ud fra denne sene galliske ætlings rokokoskilt.

Den samtidige smag er derimod helt præsent i Frantz Christian Mummets forlæggermærke, der lader sig se i biskop J. K. Blochs *Aandelige Taler over de sædvanlige Søn- og Fest-Dagers Evangelier . . . 1. Bd.* København 1767 (Hielmst. 240. 8°). Også i dette tilfælde er Minerva hovedfiguren, men gudinden har på den ejendommeligste måde fået tildelt flere attributter, der sædvanligvis tilhører en fra renaissanceemblematisken overtaget kvindeskikkelse, som bruges til at symbolisere „den guddommelige visdom“ – *Sapientia divina*¹⁶). Så vidt er konfusionen gået, at man fristes til at tro på en nyskabt kristelig Minerva, der ligesom den hedenske regnes for ophavet til de kunster og videnskaber, der i et symbolsk kaos ligger udbredt for hendes fod. Som vanligt slynger devisebåndet sig henover emblemetts øverste parti og inskriptionen *Omnis sufficientia nostra ex ea est* ∴: Alt hvad der lykkes for os skyldes hende, hentyder vel netop til de skabende kræfter gudinden lader de lærde og kunstudøvende blive til del. Minervas hovedbeklædning er i almindelighed hjelmen – her har hun fået tildelt kronen, som er visdomsgudindens hæderssmykke. Brystklædningen er prydet med et næsten usynligt lille ansigt, der enten må tolkes som Medusahovedet – eller det solbillede, som den guddommelige visdomsgudinde lader skinne over den skare af „Dyde“, som på andre billeder omgiver hende. Højrehånden fatter om spydet og armen er faldet til hvile på ægiden, men i venstrehånden fører hun et scepter, der ender med et åbent øje omgivet af stråler – atter et attribut som tilhører den guddommelige visdom. Den således udstyrede Minervas forbindelse med Merkur er antydnet ved at devisebåndets ene flig løber ud i en merkurstav, som den ene af de tre putti svinger i venstrehånden. Den anden bevingede tumling antyder med det kæmpemæssige overflødhedshorn ved gudindens side, hvor overvældende hendes magt og rigdom er. Ved hendes fod – og overvåget af det guddommelige øje høber kunstens og videnskabens symboler sig op i overflodens rigdom. Søjleplint og søjestumpen bag venstre trægruppe markerer Arkitekturen, masken bag søjleplinten *Dramæ*. Bagved ligger landkort og passer som Kartografiens og Landmålingens emblemer; henover kortet er anbragt en vanskelig bestemmelig rekvisit (kikkert?). Ved siden deraf Digtekunstens lyre og thyrsostaven, Dansens symbol; foran hjelm, bøger og mønter antydende Historien og Numismatikken. I forgunden paletten for Malerkunsten og et væltet skulpteret hoved for Billedhuggerkunsten. Til den uundgåelige bogpakke i forgrundens højre side støtter F. C. M[ummets] navnetavle sig, som den tredje lille putto ved synet af den omgivende overflod skyndsomst henpeger på, inden den fortjente laurbærkroning sker fyldest. Påfaldende er igen det dominerende Haa-

bets anker klods op ad bogpakken og det laurbæromvundne spejl i forgrunden, hvilket sidste symbol plejer at være anbragt i den guddommelige visdoms højre hånd. Bemærkelsesværdig er også jordkloden i baggrunden, som plejer at være formålet for den kristne guddoms kraft og omsorg. Også dette emblem er signeret J. Haas. Chal. Reg. Univ. Hafn. del. et sculps. (Jonas Haas, kgl. chalkograf (kobberstikker) ved Københavns

Titelvignet benyttet af Søren Gyldendal til Nic. Edinger Balles *Den Christelige Troes hellige Lærdomme*, 1776. Kobberstik. Original størrelse.
Tegnet af Jens Bang, stukket af Meno Haas.

Universitet har tegnet og stukket.) Samme år som ovenstående emblem benyttedes, døde Mumme (1767), efter at han siden ca. 1728 havde ledet sin boghandel og forlaget. Forretningen gik efter at være blevet ledet af forskellige bestyrere siden op i J. H. Schubothes boghandel; Schubothe var uddannet i den Mummieske boglade og drev sin forretning til 1828.

Som afsluttende rækken af gengivelserne fra det 18. århundrede skal der gøres opmærksom på et emblem, der forekommer i Søren Gyldendals forlagsartikler og som i dette tilfælde er taget fra Nicolay Edinger Balles *Den Christelige Troes Hellige Lærdomme* . . . Første Bind. Kiøbenhavn. Trykt paa Gyldendals Forlag 1776 (Hielmst. 243 a 8°). I almindelighed vurderes Gyldendals indsats for bogens kunstneriske pleje ikke særlig højt 17), hans dygtighed gav sig udslag på andre områder indenfor den omfattende forlagsforretning. Der forekommer dog æstetisk tiltalende titelblade og netop i dette tilfælde ligger de kunstneriske bestræbelser

klart for dagen. Den emblematiske vignet, som ikke med nogen ret kan kaldes et forlæggermærke i den klassiske betydning (emblemet mangler både Gyldendals initialer og en devise) er tegnet af arkitekten, fra 1805 Prof. anat. Jens Bang (1737–1808), der var Gyldendals slægtning. Den er stukket af Johan Meno Haas (1752–1833), Jonas Haas' ældste søn, og kompositionen er bygget op omkring det runde søjleformede alter, prydet med vædderhoveder (et andet af Merkurs attributter i sin egenskab af hyrdernes gud). Den opslåede bog, hvorover flammen brænder, må formodentlig forstås efter sin direkte kontante symbolik – sagt i ord bliver symbolet et udtryk for tilegnelse af indsigt under ordets lys. Alteret er funderet på et fodstykke hvor udover ligger strøet grupper af symboler, hvilke jeg, indtil videre, allesammen vil vove at tolke som henvendte på forestillingen om „det vågende“, „det årvågne“, „det vagtsomme“. I denne henseende er den lynsnare Merkurs tilstedeværelse gennem sit kendingstegn, merkurstaven, ganske klar. Kommandostaven indenfor rosenkransen er af den kristelige ikonografi direkte bogført som et årvågenhedssymbol¹⁸). Den almindelige kombination lampe-bøger, i dette tilfælde fakkell-bøger er ligeledes anført som udtryk for nattemeditationens uddyben af de daglange studier. I tråd hermed falder Rosenkransens „vaager og beder“, ligesom det flammende kerubsværd (?) med vagtsomt skærpe truer falsknerierne. Tilsammen repræsenterer disse symboler et oplæg til emblemets centrale billede af tranen, der sidder fæstet på alterets midterfelt. At dette symbol er valgt med velberåd hu, kan der ikke herske tvivl om, ligesom tolkningen også må kunne anses for sikker. Siden Middelalderen har tranen stået som årvågenhedens og loyalitetens symbol. Begge forhold lader sig føre tilbage til bestiariernes blanding af iagttagelse og vildtvoksende misforståelser af dyrenes adfærd. Som repræsentant for årvågenheden har tranen delt rollen med storken, hanen, hejren og den urolige og opmærksomme struds. Tidligt vandrer disse skabninger ind i emblematisken. For tranens vedkommende kan det i flæng nævnes, at den optræder i den lyonske bogtrykker Michel Parman-tiers bogtrykkermærker mellem 1537 og 1543 med mottoet Plus vigila¹⁹). 1569 findes den hos den venetianske trykker Marcus Amadorus med motto Vigilat nec fatiscit²⁰), Baselertrykkerne Nicolas og Eusebius Epis-copius benytter den mellem 1545 og 1590²¹) og 1670 bruges den af Frankfurtertrykkeren Balthasar Wust²²) med devisen Rerum labor et vigilantia custos. For alle disse emblemers vedkommende gælder det, at tranen er afbildet med det ene ben løftet og i det løftede bens klo fasthol-des en sten, som straks vil vække fuglen ved sit fald, såfremt det virkelig skulle ske, at tranens opmærksomhed et øjeblik svækkedes.

At det er den samme storkelignende trane, der har fundet plads på Søren Gyldendals vignet til Balles kristelige tros lærdomme er sikkert, og lige så sikkert er det, at netop dette symbol passede overordentlig godt til den årvågne forlagsmand, der utrætteligt lagde nye områder ind under sin udgivervirksomhed. Det vil være bekendt at tranesymbolet i nyeste tid har fundet officiel anvendelse af det stadigt årvågne forlag. —

Det blev i indledningen til den første af de tre artikler fremhævet, at den hermed afsluttede gennemgang og gengivelse af en række bogtrykker- og forlæggermærker fra ca. 1580—ca. 1780 kun havde en rent foreløbig og skitsemæssig karakter. Det samme forhold skal gentages her ved afslutningen, ligesom der atter skal peges på, at materialet stort set blot er funderet på gennemgangen af Hielmstiernes samling som med sine ca. 9000 bd. kun udgør en del af den tilsvarende periodes samlede bogbestand. Tallet af gengivelser ville uden vanskelighed kunne udvides betragtelig ved en systematisk gennemgang af hele Danske Afdelings bogmasser, men der er næppe tvivl om, at undersøgelsen af periodens bogtrykkermærker i så tilfælde måtte kobles sammen med en mere omfattende opgave. At en komplet fortegnelse og facsimilering af vore ældre bogtrykker- og forlæggermærker var en ønskværdig ting, er imidlertid evident når det tages i betragtning, hvor ihærdigt Europas øvrige boglande har dyrket dette område. Kunde de hermed præsenterede gengivelsen virke stimulerende i så henseende var der opnået ikke så lidt.

¹⁾ Mærket gengivet hos T. Vogel-Jørgensen: *Berlingske Tidende* gennem to hundrede Aar 1749—1949, I, 1949, p. 38. — ²⁾ Gengivet samme sted som ¹⁾. — ³⁾ Camillus Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, I, 1870, p. 237 og 265. — ⁴⁾ Samme, I, p. 262. — ⁵⁾ Benyttet i *La Vie de Saint Timothée Prosélyte . . . Copenhague 1695* (Hielmst. 664. 8°). — ⁶⁾ Benyttet i Rasmus Groll: *En Christelig Nye-Aars Gave . . . Kiøbenhavn Ao. 1716* (Hielmst. 968. 8°). — ⁷⁾ P. M. Stolpe: *Et Par Bidrag til Oplysning om Boghandelens Vilkaar i Danmark i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede*, trykt i: *Danske Samlinger*, 2. Rk. VI, 1877—79. — ⁸⁾ E. C. Werlauffs *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*. 2. Udg. 1844, p. 136. Jvf. Universitetsmatriklen. Se endvidere om Preuss i: H. Weitemeyer: *Smaating om Boghandel og Boghandlere i 18. Aarh.*, 1908, p. 3 flg. — ⁹⁾ Se også herom Werlauff p. 136 flg. — ¹⁰⁾ Se herom Annemarie Meiner: *Das deutsche Signet. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Lpz. 1922, specielt p. 64 flg. — ¹¹⁾ H. Ehrencron-Müller: *Bibliografi over Holbergs Skrifter*, I—III, 1933—35, Registret. — ¹²⁾ Weitemeyer, p. 24—25. — ¹³⁾ H. Ehrencron-Müller gør sig i *Bibliografi over Holbergs Skrifter* I, p. 506 til talsmand for en ejendommelig opfattelse af det Rotheske emblem. — ¹⁴⁾ Brevveksling i *Genealogisk og biographisk Archiv*, 1840—49, p. 125 flg. — ¹⁵⁾ L. Bobé: *Claude Philibert*, trykt i: *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, VII, 1920, p. 14 flg. Jvf. Werlauff, p. 172 og Weitemeyers bemærkninger. — ¹⁶⁾ Se artiklen *Sagesse divine* i Eug. Droulers *Dictionnaire des attributs*,

allégories, emblèmes et symboles, Turnhout (Belgique), [1948?], p. 197. - ¹⁷) Lauritz Nielsen: Gyldendal gennem 175 Aar. 1945, spec. p. 33. - ¹⁸) Barbier de Montault: Traité d'Iconographie chrétienne, I, Paris 1890, p. 229. Vigilance. - ¹⁹) Gengivet i Silvestre: Marques typographiques, Paris 1853, nr. 675. - ²⁰) Gengivet hos Roth-Scholtz: Thesaurus symbolorum ac emblematum, Norimbergæ 1730, nr. 196. - ²¹) Gengivet i Paul Heitz: Basler Büchermarken, Strassburg 1895, p. 96 flg. - ²²) Gengivet hos Roth-Scholtz, nr. 67.

LITTERATUR

Nedenstående udvalg af litteratur er begrænset til værker, som specielt handler om bogtrykker- og forlæggermærker, hvorimod der ikke tages hensyn til almindelige behandlinger af bogtrykkets historie i lande, byer o.s.v. ligesålidt som til de typografiske atlantes, der også medtager emblemer (f. eks. Lauritz Nielsen: Dansk typografisk Atlas 1482-1600, Kbh. 1934). Dog skal der på dette sted henvises til følgende to værker, der rummer mange gengivelser og som så ofte citeres - Chr. Fr. Gessner: Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey, I-IV. Lpz. 1740-45 og T. F. Dibdin: The Bibliographical Decameron, I-III. Lond. 1817. De nedenfor anførte værker indeholder ofte talrige henvisninger, der kan lede den interesserede videre. Læsere som måtte ønske en introduktion til den emblematiske litteratur kan henvises til bibliotekar Eric Jacobsens afhandling Die Metamorphosen der Liebe und Friedrich Spees „Trutznachtigall“ ... Kbh. 1954 (Det Kgl. Danske Vidensk. Selsk., Hist.-filol. Medd., bd. 34, nr. 3.), som side 171 flg. giver en kortfattet bibliografisk oversigt over den emblematiske forsknings situation, i dette tilfælde med særligt henblik på emblematiske litteraturhistoriske betydning.

At listen endda med de ovenfor nævnte indskrænkninger er ufuldstændig er givet. - De med * mærkede værker har ikke været mig tilgængelige.

Fr. Roth-Scholtz: Thesaurus symbolorum ac emblematum. Norimbergæ 1730.

J. Ph. Berjeau: Early Dutch, German, and English Printers' Marks. Lond. 1866.

P. Delalain: Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires. Fasc. I-III. Paris 1886-88.

*P. Heichen: Die Drucker- und Verlegerzeichen der Gegenwart. Mit Voranstellung einiger älterer Drucker-Signete. Berl. 1892.

W. Roberts: Printers' Marks. A Chapter in the History of Typography. Lond. 1893.

Arthur Sjögren: Om boktryckare- och förläggaremärken under 1400-talet. Några anteckningar. Sthlm. 1908. (Separat (m. till.) ur Nordisk Boktryckarekonst).

Rudolf Juchhoff: Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts in den Niederlanden, England, Spanien, Böhmen, Mähren und Polen. Münch. 1927. (= Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts. III.)

Hugh William Davies: Devices of the early printers 1457-1560, their history and development. With a chapter on portrait figures of printers. Lond. 1935.

Arthur Sjögren: Något om äldre svenska bokförläggaremärken (trykt i: Pro Novitate. Pars secunda. Sthlm. 1914).

Holger Nohrström: Boktryckarmärken i Finland. Helsingf. 1925.

Annemarie Meiner: Das deutsche Signet. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte. Lpz. 1922.

Ernst Weil: Die deutschen Druckerzeichen des XV. Jahrhunderts. Münch. 1924. [= Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts. I.]

allégories, emblèmes et symboles, Turnhout (Belgique), [1948?], p. 197. - ¹⁷) Lauritz Nielsen: Gyldendal gennem 175 Aar. 1945, spec. p. 33. - ¹⁸) Barbier de Montault: Traité d'Iconographie chrétienne, I, Paris 1890, p. 229. Vigilance. - ¹⁹) Gengivet i Silvestre: Marques typographiques, Paris 1853, nr. 675. - ²⁰) Gengivet hos Roth-Scholtz: Thesaurus symbolorum ac emblematum, Norimbergæ 1730, nr. 196. - ²¹) Gengivet i Paul Heitz: Basler Büchermarken, Strassburg 1895, p. 96 flg. - ²²) Gengivet hos Roth-Scholtz, nr. 67.

LITTERATUR

Nedenstående udvalg af litteratur er begrænset til værker, som specielt handler om bogtrykker- og forlæggermærker, hvorimod der ikke tages hensyn til almindelige behandlinger af bogtrykkets historie i lande, byer o.s.v. ligesålidt som til de typografiske atlantes, der også medtager emblemer (f. eks. Lauritz Nielsen: Dansk typografisk Atlas 1482-1600, Kbh. 1934). Dog skal der på dette sted henvises til følgende to værker, der rummer mange gengivelser og som så ofte citeres - Chr. Fr. Gessner: Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgiesserey, I-IV. Lpz. 1740-45 og T. F. Dibdin: The Bibliographical Decameron, I-III. Lond. 1817. De nedenfor anførte værker indeholder ofte talrige henvisninger, der kan lede den interesserede videre. Læsere som måtte ønske en introduktion til den emblematiske litteratur kan henvises til bibliotekar Eric Jacobsens afhandling Die Metamorphosen der Liebe und Friedrich Spees „Trutznachtigall“ ... Kbh. 1954 (Det Kgl. Danske Vidensk. Selsk., Hist.-filol. Medd., bd. 34, nr. 3.), som side 171 flg. giver en kortfattet bibliografisk oversigt over den emblematiske forsknings situation, i dette tilfælde med særligt henblik på emblematiske litteraturhistoriske betydning.

At listen endda med de ovenfor nævnte indskrænkninger er ufuldstændig er givet. - De med * mærkede værker har ikke været mig tilgængelige.

Fr. Roth-Scholtz: Thesaurus symbolorum ac emblematum. Norimbergæ 1730.

J. Ph. Berjeau: Early Dutch, German, and English Printers' Marks. Lond. 1866.

P. Delalain: Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires. Fasc. I-III. Paris 1886-88.

*P. Heichen: Die Drucker- und Verlegerzeichen der Gegenwart. Mit Voranstellung einiger älterer Drucker-Signete. Berl. 1892.

W. Roberts: Printers' Marks. A Chapter in the History of Typography. Lond. 1893.

Arthur Sjögren: Om boktryckare- och förläggaremärken under 1400-talet. Några anteckningar. Sthlm. 1908. (Separat (m. till.) ur Nordisk Boktryckarekonst).

Rudolf Juchhoff: Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts in den Niederlanden, England, Spanien, Böhmen, Mähren und Polen. Münch. 1927. (= Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts. III.)

Hugh William Davies: Devices of the early printers 1457-1560, their history and development. With a chapter on portrait figures of printers. Lond. 1935.

Arthur Sjögren: Något om äldre svenska bokförläggaremärken (trykt i: Pro Novitate. Pars secunda. Sthlm. 1914).

Holger Nohrström: Boktryckarmärken i Finland. Helsingf. 1925.

Annemarie Meiner: Das deutsche Signet. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte. Lpz. 1922.

Ernst Weil: Die deutschen Druckerzeichen des XV. Jahrhunderts. Münch. 1924. [= Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts. I.]

- Paul Heitz: Frankfurter und Mainzer Drucker- und Verlegerzeichen bis in das 17. Jahrhundert. Strassb. 1896. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. IV.)
- Paul Heitz: Die Kölner Büchermarken bis Anfang des XVII. Jahrhunderts. Mit Nachrichten über die Drucker von Otto Zaretzky. Strassb. 1898. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. VI.)
- Alte Wiener Drucker- und Verlegerzeichen. (Wien 1926.) (Gedruckt für die Teilnehmer am deutschen Bibliothekarstag in Wien.)
- *Julius v. Vegh: Ungarische Verleger- und Buchdruckerzeichen. I. Ofner Buchhändlermarken 1488–1525. Mit erläuterndem Text. Budapest 1923.
- Paul Heitz: Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts. Mit Vorbemerkungen und Nachrichten über die Basler Drucker von C. Chr. Bernoulli. Strassb. 1895. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. III.)
- Paul Heitz: Die Zürcher Büchermarken bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts. Zürich 1895. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. VIII.)
- Paul Heitz: Genfer Buchdrucker- und Verlegerzeichen im XV., XVI. und XVII. Jahrhundert. Strassb. 1908. (Også med fransk titel.) (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. VII.)
- Ronald B. McKerrow: Printers' & Publishers' Devices in England & Scotland 1485–1640. Lond. 1913. (= Illustrated Monographs issued by the Bibliographical Society. No. XVI.)
- G. van Havre: Marques typographiques des imprimeurs et libraires Anversois. I–II. Antwerpen, Gent (Antwerpen) 1883–84.
- (L.-C. Silvestre:) Marques typographiques ou recueil des monogrammes, chiffres, enseignes, emblèmes, devises, rébus et fleurons des libraires et imprimeurs qui ont exercé en France, depuis l'introduction de l'imprimerie, en 1470, jusqu'à la fin du seizième siècle . . . Paris 1853–67.
- Wilhelm Jos. Meyer: Die französischen Drucker- und Verlegerzeichen des XV. Jahrhunderts. Münch. 1926. (= Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts. II.)
- Louis Polain: Marques des imprimeurs et libraires en France au XVe siècle. Paris 1926. (= Documents typographiques du XVe siècle. Tome I.)
- Ph. Renouard: Les marques typographiques parisiennes des XVe et XVIe siècles. Paris 1926. (= Revue des Bibliothèques, Suppl. 13.)
- Paul Heitz: Elsässische Büchermarken bis Anfang des 18. Jahrhunderts. Mit Vorbemerkungen und Nachrichten über die Drucker. Strassb. 1892. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. I.)
- *(Tosi:) Facsimile di alcune imprese di stampatori Italiani. Milano 1838.
- Paul Kristeller: Die Italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525. Strassb. 1893. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. II.)
- Max Joseph Husung: Die Drucker- und Verlegerzeichen Italiens im XV. Jahrhundert. Münch. 1929. (= Die Drucker- und Buchhändlermarken des XV. Jahrhunderts IV.)
- Konrad Haebler: Spanische und Portugiesische Bücherzeichen des XV. und XVI. Jahrhunderts. Strassb. 1898. (= Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. V.)
- Francisco Vindel: Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485–1850) con 818 facsimiles. Barcelona 1942.